

İNGİLİZ KONSOLOSLUK RAPORLARINDA RUSYA'NIN 1864
KAFKAS SOYKIRIMI VE ÇERKESLERİN ANADOLU'YA GÖÇLERİ
RUSSIAN'S 1864 CIRCASSIAN MASSACRE AND MIGRATION OF THE
CIRCASSIANS TO ANATOLIA

MUHAMMED KÖSE

Dr. Öğr. Üyesi, Erzincan Üniversitesi,
Assist. Prof. Dr. Erzincan University
muhammedkose@erzincan.edu.tr

 <https://orcid.org/0000-0002-2049-5405>

SÜLEYMAN LOKMACI

Dr. Öğr. Üyesi, Erzincan Üniversitesi,
Assist. Prof. Dr. Erzincan University
slokmaci@erzincan.edu.tr

 <https://orcid.org/0000-0001-8526-1725>

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi-Journal of Turkish Researches Institute
TAED-62, Mayıs-May 2018 Erzurum
ISSN-1300-9052

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article

Çeliş Tarihi-*Received Date* : 15.03.2018

Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 14.05.2018

Sayfa-*Pages* : 407-422

 <http://dx.doi.org/>

www.turkiyatjournal.com

<http://dergipark.gov.tr/ataunitaed>

This article was checked by

 iThenticate®

İNGİLİZ KONSOLOSLUK RAPORLARINDA RUSYA'NIN 1864
KAFKAS SOYKIRIMI VE ÇERKESLERİN ANADOLU'YA GÖÇLERİ*
RUSSIAN'S 1864 CIRCASSIAN MASSACRE AND MIGRATION OF THE
CIRCASSIANS TO ANATOLIA

MUHAMMED KÖSE- SÜLEYMAN LOKMACI

Öz

Çar II. Deli Petro ile başlayan Rusya'nın sıcak denizlere inme ve Balkanlarda yayılma politikası neticesinde Rusya, 19. Yüzyıldan itibaren yoğun bir Slavlaştırma politikasını uygulamaya başlamıştır. Bu politikanın doğal sonucu olarak Rusya Devleti, Kafkaslarda yaşayan halklar üzerinde yoğun bir baskı uygulayarak bölge insanını din değiştirmeye zorlamış bunu yanaşmayan kabileleri de baskı ve zulüm altına alarak göçe zorlamıştır. 1853 Osmanlı-Rus harbinden sonra Rusya'nın Kafkaslardaki baskıları giderek şiddetini artırmıştır. Şeyh Şamil öncülüğündeki kabileler uzun süre direnmeye çalışmışlarsa da Şeyh Şamil'in hayatını kaybetmesinden sonra direnci kırılan bölge insanı özellikle 1864 yılında soykırıma dönüşen Rus saldırılardan kurtulmak için akın akın Anadolu'ya göç etmeye başlamışlardır. Bu çalışma incelenen dönemde Rus zulmüne şahit olan ve bunları raporlandırarak İngiliz Dışişleri ofisine gönderen Trabzon, Sohumkale, İstanbul ve Odessa gibi bölgedeki İngiliz konsolos raporları ışığında hazırlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Çerkes, Rus, Kafkas, İngiliz, Konsolos, Osmanlı, Anadolu

Abstract

Russia has begun to implement an intensive Slavification policy since the 19th century as a result of Russia's policy of getting the hot seas and of spreading through the Balkans starting with Tsar Peter the Great. As a natural consequence of this policy, the Russian State, putting a dense pressure on peoples living in the Caucasus, has forced people of the region to change their religion, and forced the resisting tribes to migrate by oppression and persecution. After the Ottoman-Russian war of 1853, Russia's pressure on the Caucasus gradually increased its violence. Even if the tribes led by Shaykh Shamil tried to withstand for a long time, the people of the region, whose resistance had broken after Sheikh Shamil's death, began to emigrate to Anatolia in crowds, in order to get rid of the Russian attacks that turned into genocide especially after 1864. This study was prepared in the light of the reports of the British Consuls in the regions such as Trabzon, Sohumkale, Istanbul and Odessa who witnessed the Russian oppression in examined period and sent them to the British Foreign Office by reporting them.

Key Words: Circassian, Russian, Caucasus, English, Consul, Ottoman, Anatolia

* Bu bildiri Erzincan Üniversitesi Bap birimi tarafından desteklenen 457 numaralı Bap projesi kapsamında National Archive'den temin edilen belgelerden istifade edilerek hazırlanmış ve "II. Uluslararası Osmanlı Coğrafyası Arşiv Kongresi"nde sözlü olarak sunumu yapılıp metnin geliştirilmiş halidir.

Giriş

Kafkaslarda yaşayan Karaçay, Balkar, Dağıstanlı, Lezgi, Ubıh, Kabartay, Adıgey ve Abhaz gibi Müslümanlara etnik ayırım gözetilmeksizin Çerkes denilmektedir. Şemseddin Sami Kâmûs-i Türki'de Çerkes kelimesini "*Bilâd-ı Kâfkâs akvâm-ı İslâmiyesinden olup el-yevm ekser efrâdı memâlik-i Osmanîye'de mütemekkin bulunan cesâret ve zekâvetli mümtâz bir kavim ve bu kavme mensup olan kimse*" olarak tanımlamaktadır (Şemseddin Sami 2007:509).

Kafkasya doğuda Hazar Denizi, batıda Karadeniz ve Azak Denizi, kuzeyde Maniç ve Kuma nehirleri ve güneyde ise Anadolu ve İran ile çevrili dağlık bir bölge olmakla birlikte birçok stratejik geçide sahiptir. Bu sebeple tarih boyunca büyük güçlerin hâkimiyetlerini tesis etmek için mücadele ettikleri bir bölge olmuştur. Çar I. Petro'nun sıcak denizlere inme politikası Kafkasya'yı Rusya için doğal bir hedef konumuna getirdiği gibi Osmanlı Devleti'nin II. Viyana Kuşatması'nın başarısız olmasından sonra önlenemez gerileyişi bölgede Rusya'nın etkisini gün geçtikçe arttırmasına sebep olmuştur. Özellikle II. Katerina'nın tahta çıkmasıyla bölgedeki Rus yayılması hızlanmıştır. 1783 yılında Kırım'ın Rusya'ya ilhakından sonra aynı yıl içerisinde Gürcistan Rusya'ya bağlanmış, sonra Osmanlılarla Çerkesler arasındaki irtibatı kesmeyi amaçlayan Rusya Anapa Kalesi'ni ele geçirmek için harekete geçmişse de Çerkeslerin güçlü direnişleri karşısında başarısız olmuştur. 1792 yılında imzalanan Yaş Anlaşması'yla Osmanlılar Kafkasya'da Rusya'nın üstünlüğünü kabul etmiştir. 3 Nisan 1813'de Rusya'yla İran arasında imzalanan Gülistan Antlaşması'nda Talış, Şirvan, Kuba, Bakü, Derbent, Gence, Karabağ ve Şeki Hanlıkları Rusya'nın hâkimiyetine bırakılmıştır (Yeşilot 2008:188). Böylece İran'ın Kafkasya'daki hâkimiyetine son bulmakla birlikte Rusya'nın Güney Kafkasya'yı ve Dağıstan'ı işgali kolaylaşmıştır (Budak 2015:5).

Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa isyanı karşısında çaresiz kalan Sultan II. Mahmud Rusya'nın yardım teklifini kabul edip, bunun karşılığında 1833 yılında Hünkâr İskelesi Anlaşmasını imzalarayak Rusya'nın Osmanlı üzerindeki nüfuzunu artırmıştır (Çiçek 2009:63). Rusya tüm bu gelişmelere rağmen bölgede tam anlamıyla denetimi sağlayamamıştır. Bu durumda Kafkasya'nın iç kesimlerinde Rus yayılmacılığına karşı Şeyh Şamil önderliğinde direniş gösteren gruplar etkili olmuşlardır. Ancak Şeyh Şamil'in 1859'da Ruslar tarafından ele geçirilmesinden sonra bölgedeki baskı iyice artmıştır. Yine bu dönemde Osmanlı'nın (1854-1856) yılları arasında Rusya'yla yaptığı Kırım Savaşının sonrasında bölgedeki gücünü kaybetmesinin de etkisiyle işgale karşı direnen Çerkesler 1864 yılında Rusya'ya karşı verdikleri mücadeleyi kaybetmişler ve böylece Rusya Kafkasya'da tam olarak kontrolünü sağlamıştır (Şahin 2016:2787).

Haziran 1857'de Ruslar Çerkeslere karşı büyük çaplı bir operasyon başlattı (Şaşmaz 1998: 332). Cephede mağlup olan Çerkesler bazı diplomatik faaliyetlerde bulunarak mücedelelerine devam etmek istemişler ve bu amaçla Abzekh, Şapsığ ve Ubıh liderlerinin bir araya geldiği bir toplantı düzenlenmiş ve bu toplantıda Çerkesya'da siyasi bir birlik oluşumu için girişimlerin olduğunu belirten bir mektup yazılmışsa da mektup istenilen etkiyi yaratmamıştır (Aslan 2006:16). Bu arada 1861'de Çar II. Aleksander ile görüşmek suretiyle meseleyi çözmek isteyen Çerkeslere, Kuban Havzasına yerleşmeleri veya Osmanlı topraklarına göç etmeleri gerektiği söylendi. Grandük Mihael tarafından yayınlanan emirde ise Çerkeslerin bir ay içerisinde göç etmemeleri durumunda harp esiri

olarak Rusya'nın çeşitli bölgelerine sürülecekleri bildirildi. Emrin uygulanmasını kolaylaştırmak amacıyla göç etmeyenlerin Hristiyanlaştırılacağı ve 25 yıl boyunca askere alınarak hilafet ordusuna karşı savaşırılacakları şeklinde söylentiler yayılmıştır (Özkiraz 2015:15). Ruslar Çerkesleri göçe zorlamak için sadece bu türden söylentilerle yetinmemiş, masum sivil halka yönelik katliamlara da imza atmışlardır. Çerkes köyleri Rus askerleri tarafından baskına uğramış, savunmasız kadın, çocuk ve yaşlılardan oluşan halk türlü zulümlere maruz kalmış, evleri yakıldığı gibi malları da yağmalanmıştır. Rus askerleri öldürdükleri kadınların ve çocukların üzerlerine Çerkeslerin İngilizler ve Türklerle olan ilişkilerine yönelik tepkilerini gösteren yazılar da ilıştirmişlerdir (Tulum 1989-1990:83).

Rusya'nın Kafkasya'yı boşaltmaya yönelik baskısı neticesinde yüzbinlerce Çerkes anavatanlarını terk ederek Türkiye'ye göç etmişlerdir. Türkiye'ye göç eden Çerkeslerin sayısı hakkında kesin bir sayı belirtmek mümkün olmamakla birlikte yaklaşık iki milyon insanın zorunlu göçe tabi olduğunu söylemek mümkündür (Satış 2012:521). Osmanlı Devleti topraklarına yapılan bu büyük göç hareketi karşısında temkinli davranmak zorunda kalmış, İngiltere'nin göçmenlerin Erzurum, Van ve Hakkâri'de yerleştirilmesi yönündeki isteğini çok sıcak karşılamamış, oluşabilecek olumsuzlukları devredışı bırakmak amacıyla Çerkeslerin Rumeli, Suriye ve Anadolu'daki vilayetlere dağıtık olarak iskân etmiştir. (Bayraktar 2007:408-409).

Çerkeslerin Osmanlı coğrafyasına yaptıkları göç sırasında Samsun ve Trabzon önemli duraklar olmuştur. Bu iki merkezde toplanan göçmen sayısının 74.206 olduğu ve bu göçmenlerin İstanbul, Bandırma, Mudanya, Gelibolu, Gemlik, Rodos, Çandarlı, Selanik, Çayağzı, Silivri, İzmit, İzmir, Çanakkale, Erzurum, Sivas, Adana, Suriye, Halep ve Medine gibi yerlere gönderildikleri bilinmektedir. Bunlardan başka Edirne, Silistre, Vidin, Niş, Sofya, Dobruca ve Priştina gibi Rumeli'de bulunan merkezlere yaklaşık 42 bin kişinin gönderildiği ileri sürülmektedir (Çiçek 2009:65; Şahin 2016:2787). Göçmenler için salgın hastalıklar oldukça büyük sıkıntılara yol açmıştır. Özellikle tifüs hastalığının salgın halinde yayılması ölüm sebeplerinin başında gelmektedir. Bununla birlikte erzak kıtlığı, açlık ve göçmenlerin bindikleri teknelerin aşırı yüklenmesi sebebiyle birçoğu yollarda hayatlarını kaybetmişlerdir (Tulum 1989-1990:87). Göçmenler arasında pek çok can alan çiçek ve tifüs yerli halkın arasında yayılınca bu durumdan endişelenmeye başlayan Trabzon'daki konsoloslar toplu bir şekilde hareket ederek bazı koruyucu sağlık tedbirleriyle birlikte göçmenlerin şehirden çıkarılmalarını talep ettiler (Yılmaz 2014: 139). Kıbrıs'a gönderilen 2100 kişinin 1300'ü, Batum'a gönderilen 22 bin kişiden sadece 7 bini ve Samsun çevresine yerleştirilen 30 bin kişilik kafileden ise sadece 100'ü hayatta kalmıştır (Mambet Adige Psalhe Gazetesi, 27 Mart 2014). Çerkeslerin Türkiye'deki ilk duraklarından olan Trabzon'da da durum pek farklı değildi. Buraya gönderilen 24 bin kişiden 19 bininin ölmesinin yanında tek bir adamın 30-50 cariyeye birden alması bir diğer acı gerçek olarak karşımıza çıkmaktadır (Aslan 2006:17).

1. Rus Ordusunun Faaliyetleri

1862 yılının sonlarında Kafkaslara General Prens Michael Nikolaevich komutan olarak atanmıştır. Nikolaevich, özellikle Çerkeslerin yaşadıkları Batı Kafkasya'yı yeni işgallerle kontrolü altına almak istiyordu. O, 1863 Şubat'ında Kafkasya'ya gelerek Rus ordusuna Kafkas işgali için emri verdi (Natho 2009:337).

22 Şubat 1864'te Sohumkale konsolosu Dickson'dan Earl Russell'e gönderilen rapordan İngilizlerin Kafkaslardaki Rus işgali ile yakından ilgilendikleri ve bu konu hakkında ayrıntılı bilgiler verdikleri anlaşılmaktadır. Nitekim söz konusu raporda Dickson; 10 Aralık'ta Tiflis'ten aldığı bir telgrafta Rusların savaş mühimmatlarıyla Poti'den Orpiti'ye doğru yola çıktıklarına ve Çerkes kıyılarında yenilenmiş bir enerji ile sağlam adımlar atarak ilerlediklerine dair bilgiler verildiğini aktarmaktadır. Bunun yanı sıra Dickson, kısa bir süre önce Tiflis'ten gelen bir memurun verdiği bilgilere dayanarak Rusya'nın baharda Sochi'yi denizden işgal etmeyi planladığını da ifade etmiştir. Dickson birtakım duyumlara dayandırarak verdiği bilgilerden Trans Kafkasya eyaletlerinde 9000 kişilik Rus ordusunun Gagri karayolu ile Sohumkale'ye hareket edip buradaki birliklerle birleşmek suretiyle ilerlemeye çalışacağını ve Sohumkale'deki birliklerin de son zamanlarda gelişmiş silahlarla eğitim yaptıklarını aktarmıştır. Önceleri bir miktar kurabiye ya da bisküvinin hazırlandığı Sohumkale'deki fırınlarda, şimdilerde aktif bir çalışmanın yapıldığını gözlemlemiştir.

Dickson, bölge insanın mevcut siyasi durum karşısında alabileceği pozisyon hakkında da birtakım tespitlerde bulunmuştur. Dickson, Kafkaslarda yaşayan herkesin umutlarını gelecekte Rusya ile yapılacak bir Avrupa savaşına bağladığını böylelikle Rusların kendi üzerlerindeki baskıları sonlanacağını umduklarını iddia etmektedir. Abhazların göç etmeleri, yaşanan kıtlık ve hastalıktan dolayı Shapsugs'ların (Şapsığlar) direncinin kırılması ve Rusların artan baskıları sonucunda şerefli ve yiğit Oubykh'lerin (Ubihlar) de güçlerinin zayıflaması onların kendi aralarındaki kan davalarını unutup Rusya'ya karşı ortak hareket etme yükümlülüğünü getirmiştir. Dickson ayrıca eğer Rusya gücünü sağlam bir şekilde korumayı başarabilirse bölgede ona karşı şikâyetlerin de büyük olacağını ve hatta Rus zulmüne uğrayanların İngiliz ya da Fransız egemenliğine geçme noktasında bir özlem içine girebileceklerini de ileri sürmektedir. Dickson, Kabilelerin hepsi her ne kadar ağlayarak kötü olan durumlarından Rus yönetiminin sona ermesi ile kurtulacakları hissine kapılsalar da yine de Kafkaslarda kendileri için modern bir yönetimin başa gelmeyeceğinin de farkında olduklarını savunmuştur. O, Rusya'nın bu saldırıları sonucunda Müslümanların yanı sıra Hristiyan cemaatlerin de belli amaçlar için bir araya gelebileceklerini, buradaki mevcut siyasi durumun geçici olduğunu ve daha iyi bir devlet olmak için batı ile ticaret ve aydınlanma konusunda bir arayış içinde olmaları gerektiğini düşünmektedir. Dickson, İmparatorun Sohumkale ziyaretinin geciktiğine dikkat çekerek Abhasia'nın (Abhazya) genç mirasçısı olan Prens'in babasının isteğinin aksine, Büyük Dük Michael'in ekibine daimi olarak bağlı olduğunu ve son zamanlarda Albay Heyman'ın Abadzekh (Abhazlar) aleyhindeki olaylara karşı onunla birlikte hareket ettiğini bildirmiştir. Ayrıca Dickson, Moroukh ve Kutais yolunda bulunan iki eserin şuan için terkedilmiş durumda olduğunu, Hasan Marghani'nin Prens şefi

tarafından Sohumkale bölgesine atanmasının yerel yetkiler tarafından arzulanı kabul edildiğini ifade etmiştir.¹

Sohumkale konsolosu Dickson imzalı 17 Mart 1864 tarihli Russell'a gönderilen rapor da Rus baskı ve zulmünün ulaştığı boyutu göstermesi açısından dikkate şayandır. Nitekim söz konusu raporda Dickson; elimize geçen son bilgilere göre Rusların, Çerkesleri daha fazla direnişe yöneltmek gayesi ile acımasız bir rapor düzenlediklerinden bahsederek Onların, Soobashi ve Toobeh köyleri arasında 100 kişilik (Abadzekh) Abhaz grubu esir aldıktan sonra katlettiklerini, kurbanların arasında hamile kadınlar ile çocukların da yer aldığını ve hamile kadınlardan ikisinin hamileliklerinin ileri seviyede olduğunu belirtmiştir. Ayrıca Dickson, Rus askerleri meydanlara çıktıkça kasabalarında kalmaları zorlaşan yerli halkın, Kouban ve Türkiye'ye² göç etmek zorunda bırakıldıklarını vurgulayarak yerli halkı götürmek üzere küçük bir Türk gemici Arif Bey ve Ermeni ortağının mülkiyeti olan küçük bir Türk buharlı gemisinin gizli bir şekilde ortaya çıktığını ifade etmektedir. Dickson söz konusu geminin, kömürü olmadan Trabzon'dan geldiğini kömür ihtiyacını Rus konsolosunun kasaba valisine verdiği emirle aldıktan sonra Trabzon'a gitmek üzere önce Tuapseh'e oradan da Sochy'e (Soçi) ilerleyeceğini beyan etmiştir. Dickson, yolcusu ve mektubu (izin pusulası) olmayan gemiye Sohumkale'den ayrılırken bir Rus gemisinin refakat ettiği bilgisini de vermiştir. Dickson yaklaşan savaş için Büyük Dük Michael'in şahsen komuta edeceği seferin hazırlıklarına devam ettiğini, son savaş öncesinde olduğu gibi Sochy'i (Soçi) işgal etmeyi planladığını belirtmiştir. Bu doğrultuda diğer önemli bölgeler için tüm kıyı şeridi boyunca ihtiyaç duyulan askeri kordonu açmayı düşündüğünü ve bu sevkiyat hakkındaki bilgiyi Majestlerin İstanbul'daki konsolosu aracılığıyla iletmekten onur duyacağını ifade etmiştir.³

Dickson'un 13 Nisan 1864 tarihinde Russell'a gönderdiği raporda, Rusya'nın Kafkas politikası ile Rus işgali hakkında dikkat çekici bilgiler yer almaktadır. Dickson, yazısına Rus Grand Duke Michael'in raporu kaleme almasından bir gün önce Poti'den Sohumkale'ye geldiğini bildirerek başlamıştır. Raporunda Gürcistan ve Gouria'dan gelen yaklaşık beş tabur askerin de kısa süre içinde buraya geleceğine dair bilgiler paylaşan Dickson, General Heyman'a bağlı taburun beklenmedik bir şekilde Sochy (Soçi) üzerine saldırdıktan sonra Soobashi'ye saldıracağını düşündüğünü ve İmparatorluğun Heyman'ı engelleme arzusunda olduğuna yer vermiştir.

Dickson Russell'e gönderdiği raporunda bölgedeki Rus işgal faaliyetleri hakkında ayrıca şunları aktarmıştır: *General Hayman'ın Sochy'ye (Soçi) yapacağı saldırı planlarının beklenmedik bir şekilde bölünmesinin ardından İmparatorun meşruiyeti engellenmiş gibi görünüyor. Heyman, Soobashi'de zayıf bir katılımdan sonra daha fazla direnişle karşılaşmadan ilerledi. Bu olay İmparatorluk Majestelerinin (Rusya Kralı) Poti'ye ulaşmasının ardından gerçekleşti ve onu biraz hayal kırıklığına uğrattı. Ubikh'i (Ubih) işgal etme onurunun kendisine ait olduğu anlaşılmıştı. Aynı durum Çerkeslerin*

¹ FO 881/1259, National Archives, Foreign Office (FO), 881/1259, Konsolos Dickson'dan Earl Russell'e, No.2, Sohumkale 22 Şubat 1864, s.1-2.

² Rapor da geçen Turkey/Türkiye'den kasıt Osmanlı Devleti'dir.

³ FO 881/1259, Konsolos Dickson'dan Earl Russell'e, No.4, Sohumkale 17 Mart 1864, s.4.

bağımsızlığının yok olması anlamına geliyordu. Batıdaki başarılarına ek olarak Doğu Kafkasya'yı da ele geçirmesi, Kont Evdokimoff'un Kafkaslardaki en tecrübeli ve acımasız generallerden biri olarak kabul edilmesini sağladı. Son iki yıldır ordunun sağ kanadının güçlü çalışması, şimdiye kadar ki yok etme savaşında Evdokimoff'u başarılı kılmıştı. Bu arada büyük komutan Heyman ise 12 bin kişilik ordusu ile Bardan ve Sochy'i işgal etti.

Ubikh (Ubıhlar) ve Fikhett kabileleri Trabzon'a hızlı bir şekilde gelmiş durumdadır. Toprakları ateş altında kaldıktan sonra Türkiye'ye gitmeyi reddeden Dağlılar için tek alternatif Kouban bozkırları olarak görülmektedir. Görgü tanıkları bu fakir insanların durumunu çok vahim olarak tanımlıyorlardı. Onları taşıyan botların aşırı kalabalık olması hareket kısıtlılığına sebep olup bir felakete yol açabilirdi. İnsanlar çok küçük paralar ile sığırlarını satmak zorunda kalmış ve düşman eline geçmesini diye aile yadigarı eşyaları ile silahlarını denize atmaya başlamışlardı. Rus hükümeti ise istila ettiği toprakları kolonileştirerek oradaki yerleri isteyen Azoff Kazaklarına toprak hakkı ve imtiyaz olarak vereceğinden bahsetti. Kafkasya'da son on yıl görev yapmış olan bütün kamu görevlilerine arazi tahsisi hakkı veriyordu. Bu son olay Abhazya Prensinin etkisini ve kısmen bağımsızlık hakkını ciddi bir şekilde etkiliyordu. Hükümet, kaygı ve fedakârlıklarından kurtulduğu zaman uzun sürecek mücadelede enerjisini daha doğru ve makul bir düzeyde yönlendirebilir. Art niyetli soyluların durumlarını ifade etmek yerine maddi bir talepte bulunmaları uygun bir davranış gibi görünmüyor. Diğer taraftan köylü halk bu vicdansızlığa razı olmak zorunda bırakılacaktı. Köylülerin özgürlükleri karşılığında zorunlu askerlikten muaf olmamaları ve satın alınmış olmaları onlara sağlanan yardımı takdir edecek düzeyde görünmüyor. Büyük Dük ve beraberindeki heyet bu akşam Soçi'de kaldıktan sonra kısa bir süre içinde ayrılarak Poti yoluyla Tiflis'e geri döneceklerdir.⁴

Odessa konsolosu General Murray'ın 29 Nisan 1864 tarihinde Lord Russell'a gönderdiği raporun içeriği de Dickson'nun raporu ile benzer bilgiler içermektedir. Nitekim söz konusu raporda Murray; son zamanlarda Rus birliklerine karşı bir direnişin olmadığını ve Rus General Heyman komutasındaki birliklerin Vardan ve Soçi'yi işgal ettiğini, dağlardaki halkların fırsat buldukça tekneler ile Anadolu'ya göç ettiklerini ve boşalan verimli arazilerinin Güney Kafkasya'ya yerleşme arzusunda bulunan Azoff Coggapks'a sunulacağını bildirmektedir.⁵

2. Çerkeslerin Göçleri

Çerkes göçlerinin Kırım savaşından hemen sonra başladığı görülmektedir. Nitekim İngiliz Trabzon konsolosu Stevens 1857 tarihli bir raporunda Trabzon limanına 50 kadar Çerkes yolcunun ulaştığını fakat bunların göçmen mi yoksa köle mi olduklarını anlayamadığını ifade etmiştir. Yine aynı yılın Ocak ayında kadın ve erkekten oluşan yaklaşık 400 kişilik 57 aileden mürekkep bir Çerkes Kerc kabilesinin daha Trabzon'a ulaştığı ve bunların yukarı Kouban bölgesinden geldikleri Mr. Alison tarafından rapor

⁴ FO 881/1259, Konsolos Dickson'dan Earl Russell'e, No.5, Sohumkale 13 Nisan 1864, s.4-5.

⁵ FO 881/1259, Konsolos General Murray'dan Earl Russell'e, No.6, Odesa 29 Nisan 1864, s.5.

edilmiştir.⁶ 17 Şubat 1864 tarihinde İngiltere'nin Trabzon konsolosu Stevens'in Earl Russell'a gönderdiği rapor Kafkaslardan göç etmek zorunda kalan Çerkeslerin içler acısı durumunu açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Söz konusu raporda Stevens; Çerkes göçmenlerinin Trabzon'da toplanmasının büyük bir sorun teşkil ettiğini belirterek derhal önlem alınmasını gerektiğini savunmuş, son üç gün içinde bölgeye 3 bin Çerkes'in geldiğini ve 40 bin Çerkesin de ülkesini terk etmek üzere olduğunu vurgulamış, yaşanan kıtlık ve sefalet yüzünden yüzlerce insanın sefil bir halde yaşadığını belirtmiştir. Trabzon Valisi Emin Paşa'nın birtakım önlemler alarak Çerkeslerin acılarını hafifletmeye çalıştığını fakat yapabileceğinin sınırlı olduğu tespitinde bulunmuştur. Ayrıca Çerkesler arasındaki hastalıklara da değinen Stevens, mevcut hastalıkların Çerkesler arasında korkutucu bir şekilde yayılarak yerli halka da bulaştığını ve geniş alanlara sirayet etmeye başladığını vurgulamıştır. Özellikle tifüs yüzünden ölüm sayısının hızla arttığını ve şehir halkının panikleyerek şehri terk etmeye başladığını hatta tifüs yüzünden Avrupalı üç doktordan İngiliz olanın karantinaya alındığını, Fransız doktorun öldüğünü ve Çerkeslerle ilgilenmekle görevli olan birçok paşadan bazılarının öldüğü bilgisini vermiştir.

Stevens Bab-ı Ali'nin göçmenlere dağıtılmak üzere askeri kıyafetler, ilaç ve ilaç yapımında kullanılan kimyevi maddeler gönderdiğini belirtmiştir. Stevens bununla birlikte bütün bu önlemlere rağmen cesetlerin yakılması veya dikkatsiz bir biçimde gömülmesinden ötürü mezarlık çevrelerinin yaşanamaz hale geldiğini, ailelerin konutlarını terk ettiğini, içme sularının bulunduğu çeşme yakınlarında Çerkes cesetlerinin bulunduğunu, cadde ve sokakların çok pis ve berbat durumda olduğunu ifade etmiştir. Dahası Stevens, gerekli önlemler alınmadığı takdirde baharın gelmesi ile birlikte halkın sağlığının ciddi anlamda bozulacağı ve koşulların gittikçe zorlaşarak can sıkıcı bir hal almaya başladığı tespitinde bulunmuştur. Aralıktan beri 3500'ün üzerinde kişinin öldüğü bilgisini veren Stevens, bunlardan 3 bin kişinin göçmen, 470'inin Türk, 36'sının Yunan, 17'sinin Ermeni, 9'unun Katolik ve 6'sının da kişinin de Avrupalı olduğunu beyan etmiştir⁷.

İstanbul konsolosu Bulwer imzalı 12 Nisan 1864 tarihli raporda, Rus-Çerkes savaşında Rus askerlerinin Çerkes yerlilerine yaptığı kötü muamelenin Çerkesleri göçe zorlayarak Çerkeslerden 25 bin kişinin Trabzon'a ulaştığını ve geri kalan kısmın da teknelerle kaçma çabası içinde olduklarını ifadeleri yer almaktadır. Bulwer ayrıca endüstriyel alışkanlıkları olmayan göçmenlerin toplandıkları yerlerin sağlığını ve barışını tehdit ettiklerini, büyük bir kısmının bir arada toplanmasının tehlikeli girişimlerde bulunabileceğine ve birçok hayat kaybına sebep olabileceklerine işaret ederek bu durumun insanlık için şok edici sonuçlar doğurabileceği uyarısında bulunmuştur. Stevens, yaşanması muhtemel olumsuz sonuçların önüne geçmek için Osmanlı hükümetinin göçmenleri imparatorluğun farklı yerlerine dağıtmak suretiyle İstanbul'dan Trabzon'a gemiler gönderdiğine de dikkat çekmiştir.

Bulwer raporunda Çerkes halkının İngilizlerden beklentilerini içeren dilekçelerine de yer vermiştir. İngiltere kraliçesine hitaben yazılan dilekçelerde Çerkes halkı; 80 yılı

⁶ FO 881/3065. Respecting Circassia Emigrants in Turkey, s.1., January 1877.

⁷ FO 881/1259, Konsolos Stevens'dan Earl Russell'e, No.1, s.1. Trabzon 17 Şubat 1864.

aşkın süredir Rus hükümetinin hukuk üstünlüğünü yok sayarak yasalara aykırı bir şekilde Çerkes hâkimiyetini tutmaya çalıştığını ve çaresiz durumda olan kadın, çocuk ve yaşlıları koyun kasapları gibi öldürdüklerini iletmışlerdir. Karşı karşıya kaldıkları durumun vahametini aktaran Çerkes halkı; başlarının üstünde dönen, soluksuzluğuna meydan okuyan ve kafalarına süngü dayanan bir uygarlık için böyle zulüm ve zulüm eyleminin olmadığını, baba ile oğul arasında hayatlarının ve mülklerinin bedeli olarak ülkelerini savunduklarını dile getirmişlerdir. Rus hükümetinin zulmüne karşı çıkmaktan dahi kaçındıklarını ve buna rağmen birçok kişinin Ruslar tarafından öldürüldüğünü, son 1-2 yıl içinde kuraklığın sebep olduğu açlığa Rusların da hem kara hem de denizden yaptıkları saldırılar ile birçok Çerkes'in savaştan dolayı dağlarda hayatını kaybettiğini bir kısmının da denizde kayboldukları şeklindeki serzenişlerini dile getirmiştir. Rus zulmünün ulaştığı boyuta dikkat çeken Çerkes halkı; Rus hükümetinin ülkemiz üzerindeki acımasız saldırılarını kaldırmak, ülkemizi ve ulusumuzu bir arada tutmak için insanlığın koruyucu adaleti diye tanımladığı İngiliz hükümetinden yardım talebinde bulunmuştur. Müteakiben Çerkes halkı; bir soykırım ile karşı karşıya kaldıklarına işaret ederek, ülkeleri ve ırklarının korunması için İngiliz hükümetinin bu yardımı yapmaması durumunda, düşmanın acımasız saldırıları sonucu yok olma tehlikesi ile karşı karşıya kaldıklarını vurgulamışlardır. Bunun ile birlikte Çerkes halkı; çocuk, kadın ve yaşlılar için güvenlik alanı talebinde bulunarak, açlığın sonucu olarak ortaya çıkan bu taleplerinin dikkate alınmaması durumunda haklarının tanrının huzurunda arayacaklarını ancak bu konuda Birleşik Krallık Majestelerinin egemenliğine, gücüne ve zayıfları koruyan kudretine güvendiklerini de belirtmişlerdir. Çerkes halkı dilekçelerini İmparatoriçeye dua ederek sonlandırırken, bu mütevazı dilekçelerinin İngiliz hükümeti tarafından uluslarının içine düştükleri çaresiz ve sefil koşullarının tanınması dilekleri ile değerlendirilmesini istemişlerdir.⁸

3. Çerkeslerin Anadolu'ya İskânları

İngiltere'nin İstanbul elçisi H. Bulwer'in Earl Russell'a 3 Mayıs 1864'te göndermiş olduğu raporda, Anadolu'ya ulaşan göçmenlerin karşılaştıkları başlıca sorunlar, İngilizlerin göçmenlere bakış açısı ile İstanbul hükümeti tarafından uygulanan göçmen politikası hakkında dikkat çeken bilgiler yer almaktadır. Söz konusu raporda özetle şu bilgiler yer almaktadır: *Çerkeslerin Osmanlı'ya büyük ve ani göç ettiklerinden haberdarsınızdır. Yalnızca bir ülkeden daha fazlasını düşünen, yabancı bir düşmanın hakimiyeti yerine özgür olan bir hayattan üstün olan nedir? Onların savunmasını ölümsüzleştiren kayırları uçuruyorlar ve Çerkesler komşu imparatorluktan sığınma istiyorlar. Kısacası; Çerkesler gitti, Çerkesler'i kurtarmak için henüz bir şey yok!*

Osmanlı Hükümeti, göçmenlerin arzu ettikleri sığınma evi için oldukça istekli. Lord'umuz bildiğiniz gibi bunu yapmak zordur. Fakat bunun için 200 bin lira gereklidir. Bu mutsuz sürgüne misafirperverlik kazandırmanın bir yolu da bunları farklı ilçelerdeki farklı Türk köylerinde bölerek her dört Türk ailesine bir Çerkes ailesi ayırmaktır. Şüphesiz en ucuz yol bu olmakla birlikte, vahim olan ise bu durumun Türk köylüsünün hali hazırdaki durumunu ve sefaletini artıracak olmasıdır. Bu durum yoksul Çerkeslere

⁸ FO 881/1259, Konsolos Baiwer'den Earl Russell'e, No.3, İstanbul 12 Nisan 1864, s.2-3.

korkutucu bir şans verme imkânı tanıyor olsa bile bu neredeyse yenilmez kabul edilen bu savaşçıların gücünün bölünmesine, dağılmasına ve kaybolmasına sebep olacağından, böyle şartlar altında bunların Rus ihlallerine karşı bir engel oluşturacakları da beklenmemelidir.

Öte yandan göçmenleri Türk imparatorluğunun bir kısmında toplamak onları tamamen savunmasız durumda bırakacaktır. Onlar St. Petersburg kabinesinin iddialı imar projelerine maruz kalabilirler fakat onlar kendilerini koruyabilirler. Kısacası, Karadeniz'den Erzurum'a kadar uzanan hatta bu cesur kaçak göçmenleri toplamak kısa bir süre içinde Türkiye ile Avrupa arasında siyasi bir politika meselesi haline dönüşebilir. Bu ülke göçmenlerin terk ettikleri ülkelerinin tam tersi olup, burada onlara hata ve anılarını unutturmadan yaşadıkları talihsizliklerden kurtulmaları için ortam sağlanmalıdır. Onlar hali hazırda Türk nüfusunun yaşadığı tarımsal bölgelere gönderilebilir ya da Türk ordusu için donatılarak askeri bir koloniyeye dönüştürülebilirler. Ancak Türk hükümetinin bunlar için müstahkem şehirler inşa etmesi oldukça zor. Esas ve öncelikli olan Çerkes nüfus için kullanışlı ve büyük şeyler başarmaktır.

Lordumuz Trabzon'dan Erzurum'a uzanacak bir yola ne kadar ihtiyaç olduğunu bilir. Son birkaç haftadır yaşanan olaylar Türk ticareti için alınan önlemleri giderek daha da acil duruma getiriyor. Son zamanlarda İran'dan gelen trafik sadece Rus hattına kadar uzanmıyor aynı zamanda Erzurum'dan denize ulaşan bazı yollar ile Rusya sınırına kadar uzanan İran yolları da yeniden inşa edilmelidir. Daha önce üç kez Bab-ı Ali'ye sunulup kabul edilmeyen öneriler bu kez Fuad Paşa⁹ tarafından kabul edildi. Çerkes göçmenlerin başvurusu ile kabul edilen bu yolların inşası ile en uzak yerler yakınlaşacaktı. Böylelikle; Türkiye'nin gelecekte maruz kalacağı saldırılar karşısında (Türkiye meselesi Avrupa'nın meselesi olarak) kalıcı savunması sağlanacak, Osmanlı ordusuna acil kaynak sağlanacak, acil yardım kaynağı Osmanlı tarım nüfusunu rahatlatacak ve son olarak bu koşullar sadece Osmanlı'nın yüksek çıkarları için değil tüm Dünya'nın çıkarları için geçerli olacaktır. Ancak bütün bunlar için Türkiye'nin geliri yetersiz olup Türkiye'ye gelir tahsis edilmeli ya da kredinin verilmesi kolaylaştırılmalıdır. Aynı zamanda yıllık gelir artarsa bu kadar büyük sorunlar olmayacak. Benim yaptığım hesaba göre, Çerkes nüfusun Erzurum yollarının inşa edilmesinde istihdam edilmesi için 1 milyon 500 bin sterlin gerekmektedir. Yıllık 100 bin sterlinden daha az faiz alınabilir. Türkiye'nin bu kadar para toplamayı çok zor görünüyor. Türkiye, para talebinde bulunmadan ve böyle bir yardım almadan ilerleyebilirse bu durum onun daha elverişli bir konuma yükselmesine yol açacaktır. Benim belirttiğim konularda krediyi artırmak için Paris ve Londra'da bir komite oluşturuldu. Benim belirlediğim konularda Türkiye faizi garanti etmeli. Trabzon gümrüğü ve daha çok artırılan vergiler uygun garanti olarak düşünülebilir. Bu arada bazı Avrupalı delegeler, Osmanlı konularından oluşan bir komisyon kurmalıdır. Bu projemle ilgili iki gün önce Ali¹⁰ ve Fuat Paşalar ile görüşüğümde gördüm ki bunlarla

⁹ Fuad Paşa, dönemin Osmanlı Devleti'nin sadrazamıdır. Geniş bilgi için bkz: Orhan F. Köprülü, "Fuad Paşa, Keçecizade", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.13. s.203.

¹⁰ Ali Paşa, dönemin Osmanlı Devleti'nin Hariciye Nazırıdır. Geniş bilgi için bkz: Kemal Beydilli, "Ali Paşa, Mehmed Emin", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.2. s.426.

ilgili ve bunlarda gerçek anlamda bir istek var ve bu beni fazlası ile büyüledi. Daha sonra bu durumu Fransa'nın İstanbul elçisi M. De Moustier'e ilettim ve kendisi de böyle bir şey düşündüğünü söyledi ve konu ile bu konuşmanın ardından kendisine saygı duyan hükümetlere seslenmek üzere bir anlaşma yaptık.¹¹

İstanbul konsolosu Bulwer'den Earl Russell'a gönderilen 11 Mayıs 1864 tarihli raporda Bulwer; Türkiye alacağı para için bir teminat vermezse Çerkes hareketlerinde herhangi bir olumlu yaklaşım olmayacaktır. Ancak Türkiye talep ettiği para için geçerli sebepler öne sürebilirse lehine bir karar çıkabilir. Türkiye eğer para yardımı almadan sorunlarını çözerse bu durum onun daha elverişli bir konuma yükselmesini sağlayacaktır.¹² Şeklindeki ifadelerle yer vermiştir.

17 Mayıs 1864 tarihinde Petersburg elçisi Lord Napier'in Earl Russell'a göndermiş olduğu raporda Napier, Çerkes ahalinin içine düştükleri acı durumu şu sözlerle açıklamaktaydı: *Dün Prens Gortchakoff'un İngiliz gazetelerinde yer alan acı beyanlarında, Çerkes kökenli göçmenlerin Türkiye'ye girişlerinde maruz kaldıkları zorluklar ve Türk maliyesine yüklenen masraflar ile ilgili acı ifadeler dikkatini çekmiştir. 300 bin kişilik bir nüfusun kabul edilmesine gösterilen rızanın yükü, Türk maliyesi üzerine oldukça fazladır.*

Başbakan yardımcısı¹³, kabilenin ülkelerini terk etmek konusunda ısrar ettiklerini söyledi. İmparatorluk hükümeti pişman olup; bu insanların dağ tutkunu hastalıklarını¹⁴ tedavi etmenin ve hürçün alışkanlıklarından uzaklaştırmanın mümkün olmadığını belirtmekle birlikte fakat Çerkeslerin yerleşmeyi reddettikleri topraklar için herkese eşit teklif yapıldığını da ekledi.

Prens Gortchakoff'a yaklaşık iki yıl önce Kafkas ordusunun en seçkin subaylarından biri olan Prens Mirski, o dönemde Karadeniz kıyısındaki kavimlerin eli silah tutan yaklaşık 30 bin savaşçı olduğunu söylemişti. Bu da yaklaşık 250 bin kişilik nüfus demekti. Bununla birlikte herkesin göç etmediği düşünüldüğünde 300 bin kişinin göç ettiği abartılı bir tahmin olabilirdi. Türk hükümeti bir taraftan ciddi bir masrafa girdiyse de diğer taraftan bu göçmenler Osmanlı'nın Müslüman nüfusuna ve Türk ordusuna önemli katkı sağlayacaktır.¹⁵

19 Mayıs 1864'te İngiltere'nin Paris konsolosu Earl Cowley tarafından Earl Russell'a gönderilen raporda; Türkiye'nin herhangi bir bölgesinin Çerkes göçmenler için kolonileştirilmesi fikri elçi Sir Henry Bulwer aracılığı ile Lord'uma bildirmek istediğini ifade ederek, bu konuda Bulwer'in Fransız meslektaşısı M. Drouyn De Lhuys'un onunla aynı fikirde olduğunu size söylemekten onur duyarım.¹⁶ Şeklindeki sözler dikkat çekmektedir.

¹¹ FO 881/1259, Konsolos H. Bulwer'den Earl Russell'e, No.7, İstanbul 3 Mayıs 1864, s.5-7.

¹² FO 881/1259, Konsolos H. Bulwer'den Earl Russell'e, No.8, İstanbul 11 Mayıs 1864, s.7.

¹³ Napier'in "Başbakan Yardımcısı" diye belirttiği kişi muhtemelen dönemin sadrazamı olan kişidir.

¹⁴ Kafkas halkları için "dağ kabileleri" de denilmektedir. Kafkasların yüksek dağlarında, serin yaylalarında yaşamaya alışkın bu kavimlerin karasal bir iklim ve alçak bir coğrafyada yaşamaya alışmaları oldukça zor olacaktır.

¹⁵ FO 881/1259, Konsolos Lord Napier'den Earl Russell'e, No.10, St. Petersburg 17 Mayıs 1864, s.7-8.

¹⁶ FO 881/1259, Konsolos Earl Cowley'den Earl Russell'e, No.9, Paris 19 Mayıs 1864, s.7.

Aynı tarihte Petersburg İngiliz elçisi Lord Napier'in Eral Russell'a göndermiş olduğu raporda Çerkes göçleri ile alakalı bu ayrıntılar şu ifadelerle aktarılmıştır: *Kafkasya'nın batı bölümündeki kabilelerin Kouban'a ve Türkiye'ye yerleştiklerini bildirmek isterim. Kavimler tarafından ele geçirilen bölgenin bir dağ sıralamasına sahip olduğunu belirtmek isterim. Bölgede yer alan büyük akarsular kuzeyde Kouban'a doğru küçük nehirler ise güneyde Karadeniz yönüne doğru akmaktadır. Bölge, 43° 30' ve 44° 30' enlemleri ile 38° derece ile 40° boylamları arasında uzanır.*

Beraberinde gönderilen haritada göç edenlerin bir arada bulunduğu kıyı kesimler kırmızı mürekkep ile belirtilmiştir. Sürgüne gönderilen insanların toplam sayısı hakkında henüz tahminde bulunulmuyor. Savaş Bakanının bana gönderdiği sayı 100 binden fazladır. Yabancı gazetelerin bu sayıyı 300 bin olarak hesaplaması sonucu Prens Gortchakoff bu ifadenin abartıldığını onayladı. Lord'a sunduğumuz bu raporda bu sayıyı 80 bin olarak verdik. Sadece Mart ayında 30 bin kişi Touapse Nehri'nin başından hareket etti. Ayrıca 50 bine yakın kişinin de kıyılarda çeşitli noktalarda beklediği söyleniyor. Birçoğunun da daha önce göç ettiğinin farkında olup göç hareketinin sona erdiğinden de emin değiliz. Kouban'ın ovalarında bulunan konutlara Abadzehler'in (Abhazlar) yerleşmeyi kabul etmesi alternatif olarak kabul edilse bile yerleşenlere ait bir sayıya ulaşılamıyor. Nihai olarak her yaştan toplam 150 bin kişi Türkiye'ye yerleşirse hem hükümet hem de halk bu yükü kaldıramayabilir. Bu sayıdaki göçmenlerin bir yıllık giyinme, beslenme ve barınma ihtiyaçlarının karşılandığını düşünmek zordur. Bu tam anlamıyla 500 bin sterlin olarak düşünüldüğünde kendileri bundan az kazanım sağlayacaktır.

Ruslar göç etmek isteyen dağcılara¹⁷, uygun arazilere yerleşmeleri için bir teklifte bulundu. Yerleşim sağlamaları için bir araziye bağışlayıp yerel yönetimin imtiyazlarından yararlanma hakkı vereceğini söyledi. Kabileler teklifi kabul ederlerse, halkın uzlaşması Rus hükümeti açısından büyük miktarda bir maliyete neden olacak ücretin cömertçe görünmesi Türkiye'nin acele ile kabul etmesine neden oldu. Rus hükümeti bence eşit ölçüde cömert olmayı kabul etseydi, kendi için yararlı olan bu işin masraflarının bir bölümünü üstlenmeyi teklif ederdi.

Bu konuda Rus hükümetinin yaptığı işlerdeki teorik adaletsizlikten bahsetmek boşuna olur. Birtakım yanlışlıklar var. Ruslar, Çerkeslerin yaşadıkları yerleri alma ve onları kendi mülklerinden etme, bağımsızlıklarını ellerinden alma hakkına sahip değillerdir. İngiltere'nin makul bir akılla tasdik edip yeniden değerlendirme yapmamızı sağlayacak kadar onların suçsuz olduklarını bilmiyorum. Ancak güçlü bir hükümet ve uygar bir halk nadiren işgal ettiği bölgeleri sömürürken yarı barbar, yırtıcı avcı ve tarımsal kabileleri gasp ederek temasa girer. Kuzey Amerika Kızılderililerine Moria'nın tarlaları (Yeni Zelanda'da doğa harikası bir köy) gibi avlanma alanı sağlaması İngiltere'nin yerleşimi altındakilere yasalara göre eksiksiz bir düzen sağladığını gösteriyor. Hindistan sınırındaki kabilelerin maruz kaldığı çalkantılı tarihine bakıldığında yeni ve garip yerleşim yerlerine gidip benimseyen bazı örnekler bulmak imkânsız değildir. Belki de, bu tür şeyler kınanmalı ve hor görülmemelidir. Kötülüklerin

¹⁷ Napier Kafkas halklarını "Dağlılar" olarak tanımlamıştır.

hafifletilmesine engel olmamak, insanlık için yardımsever davranmak Hristiyan bir hükümetin görevi olmalıdır.

Rus idaresinin gerçekleştirdiğini öne sürdüğü politikalarının ve öne atılan kesimlerin (göçmenlerin) acılarını azaltma konusunda hangi yetki ile hareket ettiğini kontrol etmeye çalışacağım. Rusya, bu kabilelere yeni yerleşim yeri ve evler vermek amacıyla halkı yeterince teşvik etmek için elinden geleni yapıyor mu? Olası göç ihtimalinde karşılaşılabilecek zorluk ve tehlikeler konusunda insanlar uyarılmış mı? Beslenme ve ulaşım araçları sağlayıp sağlamadıkları, Türklerin desteğini takdir edip etmediklerini ve Bab-ı Ali'ye özgürlük için verilen ücret hakkında henüz çok az kanıtım var. Rusya'daki resmi dergiler vicdanın değil zaferin dili olmuştur.¹⁸

Earl Russell'dan Sir Henry Bulwer'a 25 Mayıs 1864'te gönderilen raporda, Çerkeslerin Osmanlı ülkesine göçleri hususunda daha önce Majesteleri hükümetine gönderilen rapor göz önünde tutularak, bu mutsuz ve sefil insanlar için kalıcı bir yerleşim alanını sağlamanın en iyi yolları konusunda bize bildirdiğiniz önerilerinizle Onların aynı fikirde olduklarını size bildirmek zorundayım.¹⁹

23 Mayıs 1864'te Petersburg elçisi Lord Napier Earl Russell'a göndermiş olduğu raporda Prens Gortchakoff'un gizli sekreterlerinden M. Constantine Oatacazy'yi ziyaretinde Constantine'nin Çerkes kabilelerinin göçleri ile ilgili verdiği bilgileri şöyle aktarmaktadır: *M. Oatacazy'nin açıklamalarına göre Rus hükümetinin hala eli silah tutan dağcılarını yerlerinden etmek için risk almakta kararlı olduğu görülmektedir. Belirlenen sisteme göre, birliklerini ve yeni yerleşim yerlerini Kazak kalelerinin olduğu vadilere yavaş yavaş taşımak için iki yıl geçmişti. Bu vadilerdeki akarsular Kouban'ın havzasına dökülüyor. Yerli halkın yaşadığı yerlere el koyularak bu havzada yaşayan insanlar güneye doğru yani Karadeniz'e doğru eğilimli olan vadilere sürüldü. Ve bu bölgenin sadık ve vahşi insanları kitleler halinde sahile doğru götürüldüler.*

Bu sonucu iki yıl önce General Prens Misrki olağanüstü bir doğrulukla öngörüyordu ve sanırım bu olay, o zamanlar majesteleri hükümetine de bildirildi. Rus ordusunun Kafkasya'daki en cesur ve akıllı liderlerinden biri olan bu subay, bana şu sözü teyit ederek; şu an ki son güçlerin ortadan kalkacağını güven sağlayarak onayladı. Rusya'nın politikası samimi ve istikrarlı olmasa da halkı yok etme arzusuna sahip değildi. Amaç onları yerinden etmektir. Göç ile ilgili bir sonuç elde etmek için müzakereler gerçekleştirilerek tekrardan girişimlerde bulunuldu ve Rus yönetimi görüşmelerde tamamen başarısız oldu. M. Catacazy, Savunma Bürosunun kullanımı için hazırlanan resmi haritada yaklaşık 150 mil boyunca Kouban'ın güney kıyısında uzanan üç yerleşim yeri hakkında bana bilgi verdi. Bu bölgede Schapsougs'un (Şapsıçlar) Bjedouchofs ve Abadzekhes'in (Abhazlar) başarılı bir şekilde sömürgeleştirildiğini söyledi fakat net bir sayı vermedi. Ancak Abadzekhes'in (Abhazlar) yalnızca 30 binden fazla olduğunu söylüyor. Böylelikle bu kişilerin hepsinin hatta son göç hareketi öncesi büyük çoğunluğunun Türkiye'ye göç etmeyi tercih ettiklerini varsaymak bir hata olur. Geçen yıl imparator Kafkasya'da iken o kabilelerin sınırlarını ziyaret etti ve onlardan bir heyet ile görüşerek topraklarında kalmalarını istedi. Böylelikle barış döneminde ve

¹⁸ FO 881/1259, Konsolos Lord Napier'den Earl Russell'e, No.12, St. Petersburg 19 Mayıs 1864, s.9-11.

¹⁹ FO 881/1259, Earl Russell'den H. Bulwer'e, No.11, Foreign Office 25 Mayıs 1864, s.8.

Rusların verdiği iyi bir bölgede yaşama sözü verdiler. Daha sonra İmparator, bana göre aşırı yurttacı alışkanlıklarını görerek ve onların zorlandıklarını düşünerek taleplerini reddetti ve onlara ya savaşmak ya da Kouban veya Türkiye'ye göç seçimini teklif etti. Savaş harici bir alternatifi ve serveti kabul ederek Rus hükümeti yerine Müslüman iktidarının cömertliğine kapıldılar. M. Catacazy'ye göre, Türklerin göçmenlere sundukları şartlar onların sürekli göç etmelerine büyük katkıda bulundu. Göçmenler çok geç olsa da rahatsız olduklarını keşfettiler ve Rus hükümetinden hareketi ertelemek ve düzenlemek için yardım talep ettiler.

Bununla birlikte kıyılarda kabilelerin farklı fikirlerde olup telaş oluşturmaları muhtemelen hem Rusları hem de Türkleri şaşkına çevirdi. Göçmenlerin maruz kaldıkları zorluklar ve acılar ile ilgili olarak yurtdışında dağıtılan raporlardan İmparator haberdar edildiğinde, Grand Duke Michael'a telgrafta göndererek, bu duruma ilişkin soruşturma yapmak için ajanların gönderilmesini istiyordu. Rahatlama sağlamak için ajan göndermek yerine Büyük Dük, şahsen bölgeye gitti ve son iki hafta boyunca orda kaldı. Son raporları Gagri yakınlarındaki Sviatii Doush'dan alıp Çerkeslerin Rus topraklarındaki sıkıntılarının abartıldığı İmparator Majestelerine bildirdi. Belgede Büyük Dük, bölgede canlı stok bulunduğunu, ekme dağılımlarının kendilerine yapıldığını ve sağlık durumlarının hiçbir şekilde kötü olmadığını onayladı. Ayrıca salgın bir hastalığın olmadığını da bildirdi. M. Catacazy'e göre, Türkiye'ye göç eden göçmenlerin acı ve sıkıntıları Trabzon'a vardıktan sonra, yanlış yönetilme ve sultanın gönderdiği yardımın yanlış kullanılmasından kaynaklandığını iddia ederek sözlerine şu şekilde devam etmiştir: Büyük Dük, Karadeniz'deki bütün Rus savaş gemilerini ve görevi yerine getirecek tüccar gemilerini yardıma çağırma yetkisi istedi. Böylece ülkeyi terk etme eğiliminde olanlara daha iyi ulaşım araçları sağlanacaktı. Bununla birlikte, belirli bir reaksiyon ve hareketlilik başlamış gibi görünüyordu.

Rus hükümetinin Çerkesleri Kouban'da tutmasına karşı iddialara ve itirazlara karşın İmparator ve Büyük Dük'ün insancıl duygularını sorgulamak niyetinde değilim. Rus hükümetinin geleneksel politikası sonucu kurbanların maruz kaldıkları mutsuzluk ve acıdan etkileneceğinden eminim. Göçün gerçekleşeceği anlaşıldığında, aşırı kalabalık için tıbbi yardımlar gerçekleştirerek hastalığın yayılmaması için önlemler alınmalıdır. Bu önlemler sürgündeki ve Türk nüfusu içindeki halk için alınmalıdır. Bu zor görev olabilir ancak vicdani olan bir hükümetin yerel yetkilileri uyandırması ve bu felaketi önlemek için bir şeyler yapması gereklidir.

Trabzon'daki Rusya konsolosunun yaptığı son hesaplamalara göre, o bölgeye²⁰ göç edenler arasında ortalama ölenlerin sayısı her gün 40'a ulaşmaktadır. Savaş bakanı M. Catacazy'nin verdiği bilgilere göre, göç edenlerin tamamı 100 bini aşmamıştır. Ancak Rus yetkililerin dağların girintilerinde yeni bir kabilenin varlığını keşfettiği bilgisini M. Catacazy'nin bana bildirdiği gibi, bu ifadeye kesin bir güven duymadım. Böyle bir ülkedeki istatistik bilgileri çok eksik olmalıdır.²¹

²⁰ Burada kastedilen bölge Trabzon olmalıdır. Nitekim Kafkaslarda Rus zulmünden kaçanlar Karadeniz üzerinden Trabzon'a ulaştıktan sonra Osmanlı Devleti tarafından uygun görülen yerlere iskân edilmişlerdir.

²¹ FO 881/1259, Konsolos Lord Napier'den Earl Russell'e, No.13, St. Petersburg 23 Mayıs 1864, s.11-13.

Napier'in 24 Mayıs 1864'te Russell'a gönderdiği ve Odessa ulakçısından aldığını söylediği, Rus yetkililerinin Çerkes göçmenlerin acılarına sebep olanları tüm sorumluluktan muaf tutma girişiminde bulunduğu bir makaleyi, resmi günlüğün bir özeti olarak Lorduma sunmaktan onur duyarım dediği rapordur. Napier raporunda şu ifadelere yer vermiştir: *Çerkes göçmenlerinin durumunu ele alan Rus gazetesinin tartışması olağanüstü bir olaydır. Sahil bölgelerde yaşanan göçün kontrol dışı kalması ve hatta Rusya'nın gücünün ötesinde gerçekleştiğini varsayıyor ancak Rusların yıllarca Karadeniz'in doğu kıyısında gücünü ilan etmiş ve yabancı ulusların orada ticaret yapmasını yasaklamıştı. Bu tutarsızlıklara daha sert bir teyit getirerek, Çerkes göçmenlere İmparator hükümeti içinde düşman mı? Yoksa pasif mi? Kaldıkları sorgulanmaksızın maddi yardımda bulduklarını belirttiler.*²²

Trabzon konsolosu Steven tarafından 19 Mayıs 1864'te Earl Russell'a gönderilen ve Rus zulmünü açıkça göz önüne seren rapordaki Steven'in ifadeleri ise şu şekildedir: *Göç eden Çerkesler her geçen gün gelmeye devam ediyor. Dün Akçakale'de ve Saradereh'de bulunan sayı 25 bini geçti. Ölü sayısı gün başına 120-150 arasındadır. 35 bin ile 45 bin arasındaki kişi Samsun'a inmiş ve orda da endişe verici derecede hastalık bulaştırmışlardır. Son zamanlarda 48 saat içinde 500 kadar ölüm meydana geldi. Fırıncılar korkudan fırınlarını kapattı ve şehri terk etti. Birkaç gündür ekme sıkıntısı bulunuyor. Dr. Barozzi, göçmenlere yardım için Samsun'a geçti.*

Yelkenli bir Türk buharlı firkateyni ve küçük dalgıçlar yakın zamanda İstanbul'dan bu bölgeye geldiler. Osmanlı Devleti yetkilileri Çerkesleri kıyı şeridinden Varna'ya doğru göç ettirmek üzere emir verdi. Ülkelerinden ayrılmaya hazır olanların sayısı 200 binden fazladır. Rusya eski tutumunu koruyarak Mayıs ayının sonlarına doğru Çerkeslerin Kafkasları terk edip yola çıkmalarında ısrar ediyor.

*Trabzon'da Oubikh (Ubıhlar) kabilesinden göçmenler bulunuyor. Bu göçmenler genelde acımasız bir karaktere sahipler. Hastalığın son bulması için bir önlem almadıkları gibi temizlik konusunda da saygı duymamaktadırlar. Birlikte toplu yaşadıkları için birbirlerine hastalığı bulaştırıyorlar. Yerel yetkililerce kendilerine dağıtılan erzak ve kıyafetleri satıyorlar. Cesetleri saran patiskaları çalmak için geceleri dolaşıyorlar ve cesetleri açık alanlara terk ediyorlar. Son zamanlarda ölen kişilerin besinlerini almaya devam etmek amacıyla yerel makamlardan birkaç kişiyi öldürdüler. Çadırlardan birinde on bir gün boyunca saklanan bir ceset bulundu. Diğer göçmenler en ufak bir tikslenme duymadan aynı çadırı işgal ettiler. Böylesine sefil bir durum havalanın ısınması ile enfeksiyonun daha hızlı yayılmasına yol açacaktır. Bu düzensizlik karşısında Bab-ı Ali'nin ilgisi yeniden canlanmalıdır. Yoksa iki önemli ticaret şehri olan Trabzon ve Samsun ciddi zarar göreceklerdir.*²³ Şu ana kadar Güney Rus Müslümanlarının en büyük ve önemli yerleşmeleri İzmit ve civarıdır. 1864-1870 yılları arasında sadece Anadoluya Kafkasyadan gelen mültecilerin sayısının 400.000'den az olmadığı tahmin edilmektedir.²⁴

²² FO 881/1259, Konsolos Lord Napier'den Earl Russell'e, No.14, St. Petersburg 24 Mayıs 1864, s.13.

²³ FO 881/1259, Konsolos Stevens'tan Earl Russell'e, No.15, Trabzon 19 Mayıs 1864, s.14.

²⁴ FO 371/150, Asiatic Turkey-13656, Inclosure in No.1, s.48-49, 16 Nisan 1906.

Bölgedeki İngiliz konsolosların tuttuğu raporlar Rusya'nın Kafkas kabilelerine yaptığı zulümleri yansıması açısından son derece değerli bilgiler içermektedir. Bununla birlikte Osmanlı Devlet erkânının mağdur olan Çerkes göçmenleri için ürettiği politikalar ve yaptığı çabalar da dikkate şayandır. Bu raporlardan Çerkeslerin gerek uğradıkları Rus zulmü ve gerek bu zulümden kaçarken karşılaştıkları açlık, sefalet ve hastalık gibi vahim durumları tespit etmek mümkündür.

Sonuç

Kafkaslar sahip olduğu stratejik önem sebebiyle asırlar boyunca egemen güçlerin nüfuz mücadelesine tanık olmuş kadim bir bölgedir. Bu sebeple bölgede yaşayan milletler egemen güçler tarafından sürgün, asimilasyon ve katliam gibi politikalarına maruz kalmışlardır. Bu politikaların belkide en acımasız 1864 yılında Ruslar tarafından uygulanmıştır. Rusya hem sıcak denizlere inme hayali hem de Osmanlı İmparatorluğu'nun bölgedeki gücünü kaybetmesi sayesinde Kafkaslar'daki hâkimiyeti ele geçirmiştir. Bu hâkimiyetini perçinlemek için bölgede yaşayan ve Çerkes olarak adlandırılan insanları Osmanlı İmparatorluğu topraklarına göçe zorladıkları gibi göçe direnenleri Hristiyanlaşmak ve ölüm arasında seçime zorlanmışlardır. Rus ordusu göçe ve Hristiyanlaşmaya direnen Çerkeslerin köylerini yakıp yıkarak bu asil halkı kadın-çocuk demeden türlü zulümlere maruz bırakmışlardır.

Çerkeslerin Osmanlı İmparatorluğu'na göçleri dönemin bir diğer baskın gücünü teşkil eden İngiltere'nin dikkatle takip ettiği bir konu olmuştur. İngilizlerin bu ilgilerini o dönemin İngiliz Hükümeti ve bölgedeki temsilcileri arasında yapılan yazışmalarda açık bir şekilde görülmektedir. Anlaşılabacağı üzere bu yazışmalar batı dünyasının çıkarıcı eğilimlerini yansıtan örnekler niteliğindedir. Bu çalışmadan İngilizlerin, en vahim insanî olaylara bile kendi çıkarları doğrultusunda yaklaştıklarını ve bu olaylardan nasıl istifade edebileceğini hesapladıklarını görmek mümkündür. İngilizlerin, mültecilere kucak açan Osmanlı İmparatorluğu'nu borçlandırıp özellikle Karadeniz'deki limanlarda söz sahibi olma ve Osmanlı İmparatorluğu'nun bu mültecileri etkin kullanımının önüne geçme düşüncesi oldukça şaşırtıcıdır. 1864 Çerkes Soykırımı neticesinde başta Osmanlı Türkiyesi olmak üzere dünyanın birçok yanına sürülen Çerkeslerin mağduriyetleri bugün de devam etmektedir. Katledilen yaklaşık iki milyon Müslüman karşısında o dönemde olduğu gibi batı dünyasının bugün de sessizliğini ve ilgisizliğini koruması bizlerin bu konuya daha fazla eğilmemiz gereğini ortaya koymaktadır.

Kaynaklar

- Aslan Cahit (2006). “Bir Soykırımın Adı 1864 Büyük Çerkes Sürgünü”, *Uluslararası Suçlar ve Tarih Dergisi*, 1, s: 103-154
- Bayraktar Hilmi (2007). “Kırım ve Kafkasya’dan Adana Vilayeti’ne Yapılan Göç ve İskânlar (1869-1907)”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 22, s.405-432
- Beydilli Kemal (1989), “Ali Paşa, Mehmed Emin”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.2. s.425-426. İstanbul.
- Budak Mustafa (2015). “Rusya’nın Kafkaslarda Yayılma Siyaseti”, *Yeni Türkiye*, (Kafkaslar Özel Sayısı IV),74, s.18-54
- Çiçek Nazan (2009). “Talihsiz Çerkeslere İngiliz Peksimeti”, İngiliz Arşiv Belgelerinde Büyük Çerkes Göçü”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 64-1, s:57-88
- FO 371/150, Asiatic Turkey-13656, İnclosure in No.1
- FO 881/1259, Paper Respecting the Settlement of Circassian Emigrants in Turkey, June 4 1864.
- FO 881/3065. Respecting Circassian Emigrants in Turkey, s.1., January 1877.
- Köprülü F. Orhan (1996). “Fuad Paşa, Keçecizade”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.13. s.202-205. İstanbul.
- Mambet Halim (27 Mart 2004). “140. Yılında Çerkes Sürgünü Hakkında Kısa Bilgiler”, (Çeviren: Ergun YILDIZ), Adige Psalhe Gazetesi.
- Natho Kadir (2009). Circassian History, ABD.
- Özkiraz Ahmet (2015). Mehmet ÇETİN, “1864 Çerkes Sürgünü Sonrası Anadolu’da Çerkes İsyanı ve Osmanlı Devleti’nin Göçmenlere Karşı Politik Tutumu”, *Tesam Akademi Dergisi*, 2-2, s.9-28
- Şahin Cemile (2016). “Çerkes Göçleri ve Çerkeslerin Anadolu’da Yurt Edinme Arayışları: Sakarya-Maksudiye Köyü Örneği”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Dergi*, 5-8, s.2782-2816.
- Satış İhsan (2012). “Kırım Savaşı’ndan Sonra Kafkasya’dan Anadolu’ya Göçler ve Şanlıurfa Yöresine İskânlar”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, XII/1, s.517-531
- Şaşmaz Musa (1998). “İmmigration and Settlement of Circassians in the Ottoman Empire on British Documents 1857-1864”, *Otam*, S.9, s.331-366.
- Şemseddin Sami (2007). Kâmûs-i Türkî, İstanbul
- Tulum Cahit (1989-1990). “1864 Göçü İle İlgili Bazı Belgeler”, *Kafdağı*, 33-36, s.83
- Yeşilot Okan (2008). “Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları”, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, 14-36, s.187-199.
- Yılmaz Özgür (2014). “1864 Kafkas Göçü Hakkında Bir Rapor”, *Mavi Atlas*, S.3/2014, s.133-156.